

नेपालमा सूर्य मूर्ति र उपासना

-मोहनप्रसाद आचार्य

नेपालमा हिन्दू देवी देवताहरूको आराधना गर्ने क्रममा त्रिदेवको (ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर) जुन स्थान छ त्यसै तुलनामा सूर्यको स्थान पनि रहेको छ । प्रत्यक्ष देवताको रूपमा गणना हुने सूर्यलाई दिवाकर रवि, सविता, भाष्कर आदि नामबाट पुकारिन्छ । सबैभन्दा लोकप्रिय नामचाहिँ सूर्य नै भएको बुझिन्छ । पारसी तथा युनानीहरू सूर्यलाई साक्षात् प्रकृतिकै रूपमा मानी अर्चना गर्ने गर्दछन् । हिन्दू सम्प्रदायभित्र वैष्णव, शैव, शाक्त सम्प्रदायहरू पर्दछन् । सूर्यलाई हिन्दू धर्मावलम्बीहरू वेग्लै सम्प्रदायको रूपबाट नहेरी समष्टिगत रूपमा पूजा उपासना गर्ने गर्दछन् । आर. जी. भण्डाकरले सूर्य पूजाको प्रचलनलाई सौर्य सम्प्रदाय अन्तर्गत र राखेको देखिन्छ ।^१ हिन्दूहरू विशेष गरेर सूर्यलाई ज्ञान, सुख र सम्पत्तिको मालिकको रूपमा लिने गर्दछन् । हाम्रो वैदिक साहित्य वेद, उपनिषद्, रामायण र महाभारत जस्ता ग्रन्थमा सूर्यबारे निकै वर्णनहरू पाइन्छ । भविष्य पुराण, शाम्भ पुराण, श्रीमद् भागवत पुराण आदि ग्रन्थहरूले पनि सूर्यबारेमा निकै जानकारी दिएका छन् । मत्स्य पुराणले सूर्य मूर्ति बनाउने बारेमा जानकारी यस प्रकार

उल्लेख गरेको छ ।^२

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भः समद्युतिः ।

सताश्वः सप्तरज्जुश्चु द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥

वैदिक साहित्यको स्रोत मानिएको यजुर्वेदले सूर्यलाई हिरण्य पाणि भनेर वर्णन गरेको छ । छान्दोग्य उपनिषद्ले सूर्यको तीनरूप मान्दै यसलाई निर्गुण निराकार, सगुण निराकार र सगुण साकारको रूपमा चित्रण गरेको छ ।^३ जे भए पनि भुवन भाष्कर सूर्यलाई निर्गुण निराकारकै रूपमा अपनाउने गरिन्छ । भविष्य पुराणले सूर्यलाई प्रत्यक्ष देवता मान्दै सम्पूर्ण चराचरको आँखाको रूपमा वर्णन गरेको छ । यति मात्र नभै सूर्यलाई सम्बत्सर, वर्ष, महीना, पक्ष, दिन, रात, घण्टा, पल समेतका प्रणेता मानी यिनलाई जीवन, तेज, बल, यस, चक्षुः, आत्मा र मन समेतका प्रत्यक्ष ईश्वरको रूपमा लिइएको छ ।^४ सूर्य बिना जसरी संसार अन्धकारपूर्ण हुन्छ त्यसै गरी सूर्य बिना मानव जीवन समेत अन्धकार हुने हिन्दूहरूको धारणा रहेको पाइन्छ । हिन्दू धर्मावलम्बी आर्यहरू मात्र नभै अनार्यहरू पनि सूर्यको उपासना तथा आराधना गर्ने गर्दछन् । सूर्यलाई अन्य देवी देवताको तुलनामा

१) आर. जी. भण्डाकर- वैष्णव, शैव एवं अन्य धर्म ।

२) गीता प्रेस, गोरखपुर- मत्स्यपुराण ६४।१ ।

३) " - छान्दोग्य उपनिषद् १।३।१

४) " - कल्याण वर्ष १६६०

प्रत्यक्ष देवताको रूपमा पनि सम्पूर्ण ग्रह (नव ग्रह) को स्वामीका राजाको रूपमा मान्ने गर्दछन् । वैदिक साहित्यमा अग्रज मानिएको ऋग्वेदको ७.६०.१, ६२.२ र १.११५.१ मा सूर्यबारे निकै वर्णन आउँछ । जस अनुसार सूर्यलाई चल र अचल आत्माको रूपबाट लिइन्छ साथै सूर्य उपासना गर्दा आदित्य ब्रह्माको रूपबाट गरिन्छ । सूर्य स्तुति हरेक हिन्दूहरू सन्ध्या तर्पणादि कार्य पछि गर्ने गर्दछन् । हरेक पूजा अर्चना आदि कार्यमा सूर्यलाई अर्घ दिने हाम्रो मुख्य संस्कृति नै बन्न गएको छ ।

सम्पूर्ण हिन्दूहरू सूर्यलाई अजन्मा भनेर मान्दछन् तापनि यिनको जन्म महर्षि कस्यप र दितीको गर्भबाट भएको भनेर विश्वास समेत राख्दछन् । हाम्रा पौराणिक ग्रन्थहरूमध्ये मार्कण्डेय पुराणमा सूर्यबारे निकै चर्चा गरिएको पाइन्छ । ब्रह्माजीको मुखबाट प्रथम उच्चारित शब्द 'ॐ' लाई परब्रह्म मानिएको र यसैलाई सूर्यको शरीर मानिएको छ । यसै 'ॐ'कारबाट गायत्री मन्त्रको 'भूः भूवः स्वः'को उत्पत्ति भएको मानिन्छ । यसरी 'ॐ' रूपी शब्द ब्रह्माद्वारा भगवान् सूर्यको स्वरूपको प्रकट भएको बुझिन्छ ।^५ यति मात्र नभै यसै पुराणले त्र्यितनु (भुवन भाष्कर) लाई ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरको रूपमा रहेर संसारको श्रृष्टि स्थिति र संहार गर्दछन् भनेर उल्लेख गरेको छ । हाम्रो पौराणिक ग्रन्थहरूमा ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, देवी, गणेश तथा अन्य देवताहरूको दर्शन गहिरो साधना र भगवत्कृष्ण बिना पाउन नसकिने कुराको उल्लेख भएको छ भने प्रत्यक्ष दर्शन दिने देवतामा भगवान् भुवन भाष्करकै नाम अग्रपंक्तिमा आउँछ । भविष्य पुराणले पनि सूर्यलाई प्रत्यक्ष देवताकै रूपमा स्वीकार गरेको छ ।^६ आदि देव तथा प्रभाकर नामबाट

समेत चिनिने छुट्टै सम्प्रदायको विकास नेपालमा भएको भने पाइन्न । भारत वर्षमा सौर्य सम्प्रदायको विकास भएको कुरा संस्कृतिको इतिहासबाट बुझिन्छ । नेपालमा सूर्यको पूजा अर्चना र उपवास बस्ने दिनहरूको समेत किटान भएको देखिन्छ । हरेक महीनाको आइतबारलाई सूर्यको बार मानिन्छ । पौष महीनाको आदित्यबार मध्याह्न सूर्य पूजा गरी सूर्यलाई अर्घ दिने हाम्रो परम्परा रहेको छ । आद्धादि पितृ गर्दा पनि सूर्यलाई अर्घ दिने गरिन्छ । सम्पूर्ण नेपालीहरू आ-आफ्नो घरमा पाञ्चा-यन देवताको पूजा अर्चना गर्ने र पाञ्चायन समूहमित्र गणेश, सूर्य, देवी, शिव र विष्णु (गणेशो भाष्करो देवी शिवो विष्णुश्च पञ्चम) पर्ने भएकोले नेपालमा आदि समयदेखि नै सूर्य पूजा गर्ने गरेको कुरामा कुनै शङ्का रहँदैन । यतिमात्र नभै सूर्यसम्बन्धी आदित्य ऋष्यको पाठ समेत गरिन्छ ।

नेपालमा सूर्य पूजाको चलन कहिलेदेखि चल्यो, वास्तविक रूपमा भन्न सकिँदैन । वैदिककालबाट आराधना हुँदै आएका सूर्य लिच्छविकालमा बढी व्यापक भएको कुरा टेबहालमा पाइएको मानदेवकालीन अभिलेखले पुष्टि गर्दछ । त्यस अभिलेख अनुसार कुनै व्यापार मण्डलका नेता गुहमित्तले सम्बत् ४०२ आषाढ शुक्ल पूर्णिमाको दिन इन्द्र नामक भगवान् सूर्यलाई भक्तिपूर्वक स्थापना गरे ।^७ यसै गरी सम्बत् १५७ जयदेव द्वितीयको पशुपति अभिलेखको तेश्रो हरफमा सूर्य वंशबाट लिच्छवि राजा भए भनि उल्लेख भएबाट यस कालमा सूर्यलाई कुल देवताको रूपमा मानी पूजा उपासना हुँदै आएको बुझिन्छ ।^८ भारत वर्षमा ७०० बि. सी. भन्दा अघिदेखि नै सूर्य पूजाको प्रचलन भएको कुरा विदेशी पर्यटक आदिका यात्रा

५) आयन्तं यत्परं सूक्ष्मरूप परमं स्थितम् ।

ओमित्युक्तं सया विप्र तत्परं ब्रह्म तद्वपुः ॥ मा. पु. २७।६८ ।

६) सहस्रशीर्ष सुमनाः सहस्त्राक्षः सहस्रपात्... भविष्य पु. १६-२० ।

७) धनवज्र बज्राचार्य- लिच्छविकालिका अभिलेख

वाणिजां सार्थवाहेन गुहमित्तेण भक्तितः

सस्थापितोत्र भगवानिन्द्रो नाम दिवाकरः

८) ऐजन

वृत्तान्तबाट बुझिन्छ । प्राचीन समयमा सूर्यको मानवा-
कृतिको रूप प्रतिबिम्ब बनाएर पूजा गर्ने चलन भएको
बुझिन्छ । लिच्छविकालीन सूर्य मूर्तिहरू कर्म पाइए तापनि
मल्लकालीन सूर्य मूर्तिहरू सूर्यको संख्यामा पाइन्छ ।
नेपालमा सूर्यका मूर्तिहरू प्रायः एकै रूपबाट बनेका
भने पाइन्छन् । विभिन्न रूपबाट बनेका भए पनि सूर्य
मूर्तिको हातमा लिने आयुधमा भने विभेद भएको पाइन्छ ।
सूर्यको दुवै हातमा कमल पुष्प लिएको देखिन्छ । एकले
सूर्य मूर्ति बाहेक उठेको र सात घोडाले युक्त भएको रथ-
मा बसेका सूर्य मूर्तिमा नवग्रह सहित सूर्यका सारथी अरुण
वरिपरि राक्षी संज्ञा र निक्षुमा दण्ड, पिङ्गल र निशाचर
आदि रहेका पाइन्छन् । सूर्यका ७ छन्दलाई नै सूर्यको
घोडा भनेर भनिन्छ । यो सात घोडालाई गायत्री, बृहती,
उष्णिक्, जगती, त्रिष्टुप, अनुष्टुप र पञ्चिवाट चिनिन्छ ।

नेपालमा प्रायः गरी ३ प्रकारका सूर्य मूर्तिहरू
पाइन्छन् । जसले गर्दा सूर्य मूर्ति चित्रमा सघाऊ पुग्दछ ।
यहाँ त्यस्ता सूर्य मूर्तिको बारेमा संक्षेपमा वर्णन गरिने
जमर्को गरिएको छ ।

पहिलो प्रकारका सूर्य मूर्तिहरू:-

कमलको फूलमाथि पुच्छर जोडी र दिशातिर
फर्केको घोडामाथि खुट्टाले टेकी उभिएको सूर्य मूर्ति
यस्ता सूर्य मूर्तिमा दुईदेखि दसवटासम्म हात भएका
पाइन्छन् । दुई हात भएको सूर्यमूर्ति भए कमल पुष्प मात्र
लिएको हुन्छ । अन्य बढी हात भए अभय, वरद मुद्राका
र हात सहित रुद्राक्ष, तीर, पास, त्रिशूल र धनुष आदि
रहेका हुन्छन् । यस प्रकारको ५ मुख भएको १७ औं
शताब्दीको सूर्य मूर्ति भक्तपुर कला संग्रहालयमा रहेको
छ । यस प्रकार उभिएको सूर्य मूर्ति समपाद मुद्रामा
उभिएको पाइन्छ । कुनै सूर्य मूर्तिमा दण्ड पिङ्गल
र राक्षी समेतका स-साना चित्रहरू रहेका पाइन्छन् । यी
सूर्य मूर्तिहरू साधारण भद्रापनका नदेखिने प्रभामण्डलको
साथ किरिट कुण्डलले युक्त हुन्छन् । यस्ता मूर्ति करीब
११ औं शताब्दीतिरको थापाहिटी, सौगल टोल पाटन,
पशुपति क्षेत्र, पनौतीमा समेत देखा पर्दछन् । राष्ट्रिय
संग्रहालय छाउनीमा रहेको सूर्य मूर्तिचाहिँ अलि बेग्लै
खालको छ । यस सूर्य मूर्तिको खुट्टा नांगो नभई बुठ
आकारको जुत्ता लगाएको देखिन्छ ।

दोस्रो प्रकारका सूर्य मूर्तिहरू:-

यस प्रकारका सूर्य मूर्तिहरूमा सात घोडाले ताने-
को रथमा सारथी अरुणका साथ सूर्यलाई देखिन्छ । सूर्य
मूर्तिको वरिपरि चक्राकार रूपमा नवग्रहहरू रहेका
हुन्छन् । सबै ग्रहहरू आ-आफ्नो आयुध लिएर बसेका
देखिन्छन् । सूर्य किरिट कुण्डलले युक्त देखिन्छन् । दुवै
हातमा कमलको फूल लिएको सूर्यलाई उदाउन नदिन दुई
निशाचरले पछाडिबाट रथ रोक्न लागेको देखिन्छ । यस
प्रकारका सूर्य मूर्तिहरू काठमाडौं, पाटन, फर्पिङ्ग, इन्द्रेश्वर
पनौती र भक्तपुरमा समेत पाइन्छन् । निर्माण भएका
सूर्य मूर्तिहरू १४ औं शताब्दी पछिका मात्र पाइन्छन् ।
नवग्रह सहित ७ घोडाले युक्त भएका सूर्य मूर्तिहरूमध्ये
ने. सं. ५८९ (१४६९ ए. डी.) को सूर्य मूर्ति राष्ट्रिय
कला संग्रहालय भक्तपुरमा रहेको छ । मूर्ति त्यति सुन्दर
र सजीव नभए तापनि सूर्य मूर्ति कलामा हुनु पर्ने गुणबाट
पूण छ ।

तेस्रो प्रकारका सूर्य मूर्तिहरू:-

समपाद मुद्रामा उभिएको यस प्रकारका सूर्य
मूर्तिको बीचमा सूर्य वरिपरि नवग्रहहरू रहेका हुन्छन् ।
सूर्यको दुवै हातले कमलको फूल लिएको हुन्छ । प्रभा-
मण्डलले युक्त सूर्य मूर्ति किरिट कुण्डलले युक्त देखिन्छ ।
यस प्रकारको सूर्य मूर्ति उपत्यका, पनौतीमा समेत रहेका
छन् । १६ औं र १७ औं शताब्दीतिरको सजीवताको
चित्रण गर्ने सूर्य मूर्ति नवदुर्गा चित्र मन्दिर भक्तपुरको हाता-
मित्र पाइन्छ । नवग्रह देखाइएको सूर्य मूर्ति आसनावस्था
वा स्थानकावस्था कै किन नहोस् त्यसमा अङ्कित ग्रहहरू
क्रमबद्ध रूपमा नै रहेका हुन्छन् । राहु र केतु दुई छुट्टै
ग्रह भए पनि एकै आकारमा देखाइएको हुन्छ । यस्तो
मूर्तिमा माथिल्लो भाग राहु र तल्लो भाग केतुको हुन्छ
जसलाई सूर्यको रूपबाट देखाइएको हुन्छ । कुनै सूर्य
मूर्तिमा राहु र केतुको छुट्टाछुट्टै रूप भएको पनि
देखिन्छ ।

बसेको सूर्य मूर्ति भए घोडामाथि बसेको र
हातमा कमलको फूल लिएको हुन्छ । रानीपोखरीस्थित
बसेको सूर्य मूर्तिमा स्त्रीलाई सूर्यको काखमा राखी परि-
वार समेत चित्रण गरिएको छ । यस प्रकारको सूर्य मूर्ति

अर्को पाइएको छैन । अतः यस्तो मूर्तिलाई मूर्ति विज्ञान, विष्णु पुराण, विष्णु धर्मोत्तर आदिले समेत निदृष्ट गरेको देखिदैन । मूर्तिकलामा यस प्रकारको मूर्ति विज्ञानले मान्यता पनि दिदैन ।

प्रतीकात्मक सूर्य मूर्तिहरू:-

मानवाकार कृतिमा चित्रण गरिएका सूर्य मूर्ति-हरू बाहेक यस्ता सूर्य मूर्तिहरू प्राचीन समयदेखि आज सम्म चित्रण हुँदै आएको छ । सूर्यलाई जस्ताको त्यस्तै रूपमा चित्रण गरिएका स्वरूपहरू प्रस्तर कला, धातुकला, मुद्रा चित्रकलाका साथै हाम्रो राष्ट्रिय झण्डामा समेत समावेश भएको पाइन्छ । सर्वभन्दा बढी यस्ता मूर्तिहरू हाम्रा काष्ठकलामा देखा पर्दछन् । काठमाडौं उपत्यका भित्रका तीनै शहर (भक्तपुर, काठमाडौं र ललितपुर)मा काष्ठकलामा कुँदिएका आकर्षक सौम्य सूर्यमुखी झ्यालहरू पाइन्छन् । काठमा कुँदिएका यस्ता सूर्यमुखी झ्यालहरू १७ औं र १८ औं शताब्दी पछिका मात्र देखा पर्ने आउँछन् ।

प्रत्येक मानिसका दुई आँखामध्ये एक आँखालाई सूर्य मान्दै आएको हाम्रो संस्कृतिले आठ नाम भएका

सूर्यलाई वैदिक समयदेखि उपासना अर्चना गर्दै यसको अर्चाविग्रह समेत गरेको देखिन्छ । हाम्रो संस्कृतिको अभिलेख अङ्ग भएका काव्यहरूमा सूर्य कथा भएका सूर्य-लाई रोग निको पार्ने वैद्यको रूपमा मात्र नलिई गणीत तथा ज्योतिष शास्त्रले त प्रधान अङ्गकै रूपमा स्वीकार गरेको छ । ज्योतिष शास्त्रले सम्पूर्ण ग्रह तथा नक्षत्र मण्डलका अधिष्ठाता बताउँदै सूर्यलाई सिंह राशीको स्वामी नै मानेको छ । यसरी विश्वका सबै धर्मावलम्बी-हरूले प्रत्यक्ष रूपमा मान्दै आएका सूर्यका मन्दिरहरू अन्य देवी देवताको मन्दिरको तुलनामा आकर्षक र भव्य रूपको पाइँदैन । भक्तपुरमा भएको सूर्य मन्दिर पनि १९९० को महाभूकम्पले नष्ट परिदियो भनेर भनिन्छ । भारतका कोणकी सूर्य मन्दिर विश्व प्रसिद्ध छ । नेपाल-मा यत्रतत्र पाइने स-साना सूर्य मन्दिर तथा मूर्तिलाई संरक्षण गरी यसको प्राचीन स्वरूपलाई नष्ट हुनबाट बचाउनु नै प्रत्येक नेपालीको दायित्व नै हुन गएको छ जसबाट हामीले सूर्यसम्बन्धी हाम्रो धारणालाई कायम राखी धर्म र संस्कृतिको ज्ञान विश्वलाई दिँदै नेपालको कला सम्पदाको चिनारी गराउने प्रयास गर्नु पर्दछ ।